

Հայցեմք ի Գէն մաղթելով,
Ընդ աղօտ միտս եղկելոյ
Է՛ջ իբրեւ շունչ ցանկալի
Եւ մըխիթար սիւք օդոյ .
Է՛ջ յոխորտ միտս ուռուցիկ
Իբրեւ մըրըիկ ահաւոր ,
Եւ պակուցումն ազդեա խոր
Զի գբոյ երկիւղդ ուսուցէ :

Առ Գեղ , յերկինս՝ որ իւրն է ,
Զակն ի վեր հէքըն կալցի .
Զողբսըն լուծցէ ի բերկրանս
Խորհեալ թէ ում նըմանի .
Ում շատ տըւաւ ի պարգեւ ,
Տացէ փոխան հաշտ աւամբ ,
Ամօթխածիկն այն լուծեամբ ,
Որով քեզ տուրն հաճոյ է :

Յանճառելին ի ժըմիտ
Շընչեա մանկանց մեր տղայոց .
Զերփըն պարկեշտ ծիրանի
Օրիորդիկ տուր գեղոց .
Տուր սուրբ հըրճուանս հոգեկիր
Միայնասէր կուսանաց .
Եւ սուրբ արա ըզհարսանց
Զամօթխած սէր եւ գորով :

Զափ դիր յոխորտ պատանեաց
Յոգիսն՝ ի սիրտ խանդավառ .
Ուղղեա ի կէտն անվըրէպ
Կորովամիտն ըզհանճար .
Պըճնաղարդեա զալեւոյթ
Ամբիծ ըզձիւք հըրճուարար ,
Եւ փայլեա յակըն թափառ
Վախճանելոյն լի յուսով :

ԱՆ՝ ՄԱՆՅՈՒՆԻ

ԹԱՐԳ . Է . Դ . ՆԱԶԱՐԵԹԵԱՆ

Բարոյական և քաղաքական տնտե-
սութիւն :

(Տես էրես 97)

ԱՌԱՋԻՆ ԽՕՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Աստուած , մարդ և աշխարհ .

Տիւրբէ ճամբան երթալու ժամանակ
բացատրել խոստացած խնդիրներուն
վրայ կը մտածէր . ախորժելի կու գար
իրեն այս վիճաբանութեան գաղափա-
րը , և կ'ուրախանար այս առթով ա-
ւանին բնակչաց հետ խօսել կարենա-
լուն վրայ :

Միւրապոյի գործատան գործունէու-
թեանը պատճառաւ շատ մը գործա-
ւորներ հոն թափեր էին , որոնք գրե-
թէ ամենքն ալ երիտասարդ էին և օ-
տար բնաւորութեանց ուսովորութեանց
տէր . ասոնք գէշ նախազգացութիւն մը
կ'ազդէին բժշկին , որովհետեւ աւանին
գպրոցէն անցած չէին . տեղափոխիկ
ժողովրդեան մը հետը բերած պակա-
սութիւններէն կը կասկածէր , և կը վախ-
նար որ աւանին մէջ քնասակար սկըզ-
բունքներ չտարածեն : Միւս կողմանէ
ալ ապագայն չարագուշակ կ'երևար :
Աւանը չէնցնելու գործոյն ձեռք դար-
նելէն 'ի վեր քսան տարի եղեր էր և ոչ
երբեք հունձք այնպէս անյաջող գացեր
էին . գործատանց աշխատութիւնները
կը դանդաղէին և ամեն կողմանէ վախ
կար որ ուտելեաց սղութեանը պատ-
ճառաւ բոլորովին դադրին :

Բժիշկը ժողովրդեան մէկ մասին հետ
խօսակցելու առիթը ձեռք բերեր էր .
և այս բանս պատեհ առնելով միտքը
դրած էր ժամանակին պարագայիցն
համեմատ խորհուրդներ տալ իրենց ,
և կը մտածէր թէ այս միջոցով կրնայ
օգնել որ աւանը անքնաս կերպով այս
մօտալուտ տագնապողական ժամանակն
անցընէ :

Անդրէաս Պոննըֆուս ու իր բարե-
կամները իրենք ալ իրենց կողմանէ հա-
ճութեամբ ընդունել էին այս խօսակ-

ցութեանց ծանուցումները և մեծաւ հետաքրքրութեամբ կը սպասէին : Այս բանիս լուրը շուտով աւանին մէջ տարածուեցաւ, ուստի յաջորդ կիրակին ժամերգութենէն ետքը անբաւ բազմութիւն ժողովուած էր . գործատանց բանուորները լեցուն էին, կային նաև տեղացի երկրագործներ ու տուրևառութիւն ընողներ . ամենքն ալ կ'ախորժէին բժշկին խօսածը լսել . միշտ բան մը կը սորվէին իրմէ :

Նոյն օրը երկինքն ամպամած էր և անձրևի նշան կար . Տիւրքէ այս բանիս չնեղացաւ . բացօթեայ տեղ ժողովուրդը հաւաքելը բանին շատ ձեռք չէր տար, վասն զի դժուար էր ամենուն ձայն հասցընել . և իրաւունք ունէր մըտածելու թէ անգամ մը դպրոց ժողովուելէն ետքը՝ հետեւեալ կիրակիներն ալ հոն կու գային, ինչպէս որ եղաւ ալ : Աւանապետը հրաման տուաւ որ հոն կարենան ժողովուիլ . Հռայմոնտոս ամեն բան խնամքով հոգացեր էր, և երկու կողմանէ այնչափ բազմոցներ շարած էր որ ամենքն ալ կրնային նշատիլ :

— Բարեկամք իմ, ըսաւ Տիւրքէ՝ երբ ամեն մարդ իր տեղը նստաւ . դուք ինծի շատ հարցմունքներ ըրիք որոնց պատասխանը չեմ կրնար տալ առանց ուրիշ խնդիրներ ալ յարուցանելու . ասով կ'իմացնեմ կանխաւ որ շատ հեռուէն պիտի սկսիմ և կը վախնամ որ զձեզ ձանձրացնեմ :

— Մի վախնար, պոռացին հանդիսականները ամենքը միաբերան :

— Բարի է . որովհետեւ կ'ուզէք՝ փափաքնիդ կը կատարեմ . բայց սկսելէս առաջ աս ալ մտիկ ըրէք : Ձեզմէ շատերը աղաչեցին որ այսօրուան պէս ամեն կիրակի խօսակցելու ժողովուինք . այս խնդրուածքը զիս շատ ուրախացուց, բայց չեմ ուզեր կուրօրէն յանձն առնուլ : Ամեն կիրակի հոս գալովսիդ՝ կրնայ ըլլալ որ երբեմն ձեր գործերէն ետ մնաք, կամ մեր խօսակցութիւններէն մէկ քանիին պակսիք՝ որով յաջորդութիւնը չէք կրնար հասկընալ և

որով ալ անկէ ետքը եռանդնիդ կը մարի : Ամեն բան յարմարցնելու համար որոշեմք ուրեմն որ տասներհինգ օր մէյմը ժողովուինք . այսպէս՝ փափաքողները միշտ կրնան գալ՝ առանց իրենց գործերէն արգիլուելու . և այս ժողովուելնիս ալ աւելի հաճոյական կ'ըլլայ ձեզի՝ երբ առանց կապկըպուելու ու նեղուելու գալու ըլլաք :

— Իրաւացի է, ըսին շատը մէկէն :

— Ուրեմն որոշեցինք, ըսաւ Տիւրքէ, արդ հիմա խօսակցինք :

— Ըսէ ինծի, Անդրէաս, դու որ առաջին հարցմունքը ինծի ընողը եղար՝ որուն համար հոս ժողովուեր եմք . կը կարծես որ Լուդուիկ Մորան բոլորովին մեռած ըլլայ :

Այս հարցման վրայ մեծ զարմացումն կալաւ ունկնդիրները . ամենքը լուռ կեցան, մանաւանդ Անդրէաս : Բժիշկը հարցմունքը կրկնեց :

— Յայտնի է, պատասխանեց ան առան Անդրէաս . միթէ անցեալ կիրակի գերեզմաննոց չտարինք զինքը :

— Այո, թաղեցինք իրեն մարմինը . բայց արդեօք անիկա բովանդակ Լուդուիկ Մորանն էր . միթէ ամենայն ինչ մարմնոյն հետ կը մեռնի :

— Կ'ըսեն թէ չէ, Պարոն, որովհետեւ մարդս հոգի և մարմին ունի . և մարմնոյն մեռնելէն ետքն ալ՝ հոգին դեռ ապրիլը կը շարունակէ : Այս տեսութեամբ՝ Լուդուիկ Մորան ամբողջապէս մեռած չէ, և կ'իմանամ թէ ինչ կ'ուզես ըսել :

— Շատ ուրախ եմ որ կ'իմանաս, վասն զի չեմ ուզեր յանկարծակիի բերել զդք : Իրաւցնէ՝ եթէ Լուդուիկ Մորան ամբողջապէս մեռած չէ՝ մարմնէն աւելի մեծագին բան մը կայ . որովհետեւ մնայունը քան պանցողականն աւելի յարգի է : Այս մէկ բանը՝ որ հոգի կը կոչուի, պէտք է որ մեր աշխարհքիս վրայ ապրելու կերպէն մեծապէս կախումն ունենայ . վասն զի եթէ հոգին անմահ է՝ յայտնի է թէ վախճանաւ մըն է :

— Կը հաւանիմ, ըսաւ Վիէոլէն ման-

րավաճառն ու ճարտասանը, որ աւանդին խելացիներէն մէկն էր, և իրեն խանութը ժողովուրդ տեղ մըն էր Միւրապոյի բնակչաց ումանց համար: — Կընդունիմ, ըսաւ, Անդրէասին տեղ խօսելով. բայց գլխաւոր բանն է գիտնալը թէ հոգին կայ. վասն զի շատ դժուար է անըմբռնելի ու անտեսանելի բանին հաւտալ:

— Դժուար ըլլալը չեմ ժխտեր. սակայն ուրիշներուն վկայութեանը նայելով անբաւ չտեսած բաներուդ կը հաւտաս, որոնք քեզի համար մարմնոյ և հոգւոյ կապակցութենէն աւելի անըմբռնելի են: Օրինակի համար՝ կը հաւտաս թէ կաղին պտուղը կաղնի ծառ կը դառնայ, առանց ըմբռնելու թէ ինչպէս երկրէն ծծած սնունդէն ցօղուն և ճիւղեր, տերևներ ու փայտեր կ'ըլլան: Առանց ըմբռնելու կը հաւտաս թէ քիչ մը շոգին՝ ինչպէս քու կաթսայէդ ելածը, կրնայ երկաթուղեաց մեծամեծ կառքերը շարժել: Կը հաւտաս դարձեալ՝ առանց ամենեւին հասկընալու, որ ելեքտրական հոսանքը վայրկեանի մը մէջ խօսքերնիս Բարիզէն Մարսիլիա կը տանի: Ասոնց և դեռ ուրիշ շատ բաներու ալ կը հաւտաս՝ առանց մեկնութիւն մը տալ կարենալու. ինչո՞ւ ուրեմն հոգւոյ չես ուզեր հաւտալ՝ ըմբռնել չկարենալուդ համար:

— Ի՞նչ տարբեր բան, Պարոն, անոնց ամենուն կը հաւտամ՝ վասն զի կը տեսնեմ. կամ գոնէ եթէ չեմ ալ տեսներ, արդիւնքնին կը տեսնեմ. բայց ոչ հոգին կը տեսնեմ, և ոչ ալ իրեն արդիւնքը:

— Միակ տարբերութիւնն որ կայ աս է, Վիէոլէն, որ մարդիկ չա՛հ մը չունին բնական երևոյթներուն վրայ տարակուսելուն մէջ, երբ գրեթէ անամենքը որ հոգւոյ էութիւնը կ'ուրանան՝ չա՛հ ունին այնմ չհաւտալնուն մէջ. վասն զի եթէ հաւտային՝ հարկ կ'ըլլար որ իրենց վարուց ընթացքն ալ հաւտացածնուն համեմատ ըլլայ:

— Ի՞նչպէս կ'ըլլայ, կցեց Վիէոլէն:

— Ի՞նչպէս կ'ըլլայ. հիմա քեզի կը

ցուցնեմ: Եթէ մենք հոգի չունենանք՝ կրնան ըմբռնել զմարդ. կ'ըմբռնեն թէ ինչպէս մարմինը կը մտածէ, կը խօսի և կը պատճառաբանէ: Ուրեմն ոսկորներդ, մարմինդ կամ արիւնդ կ'ընեն այս ամեն բանը քեզի համար: Եթէ մենք հոգի չունինք՝ ըսել է թէ մարդս բոլորովին նիւթեղէն է, ինչպէս որ է աս փայտէ ստուղը, գիրքը, այս քարէ դահլիճը, ապակեղէն պատուհաններն ու երկաթեայ դռներն ու ծխնիները: Եթէ այդպէս է՝ ինչո՞ւ համար նիւթը ինչ կարողութիւն որ ունի մարդուս վրայ՝ չունի նոյնը փայտին, քարին, մետաղաց, հողոյն, օդոյն և ջրոյն վրայ: — Վասն զի մարդուսը կենդանի նիւթ է, ըսաւ Լէոնարտոս Տիւպուա՝ որ գործատան մէջ բանիբուն գլուխներէն մէկը կը սեպուէր: Մարդս կ'ապրի, մինչդեռ քարն ու երկաթը չեն ապրիր:

— Նայէ, բարեկամ, պատասխանեց Տիւբրէ. չի շփոթես բան մը որ չես գիտեր բառի մը հետ որ նոյնպէս անհասկանալի է քեզի համար: Կարծես թէ մարդուս և իրեն չորս կողմը եղած նիւթոց զանազանութիւնը բաժնած կ'ըլլաւ ըսելով թէ մարդս կ'ապրի և թէ իրք չեն ապրիր: Բայց ասիկա բառ բառի տեղ դնել է. արդ պէտք չէ որ այս բանս ընենք՝ եթէ չենք ուզեր զեղծանիլ իրական համարելով այնպիսի բառեր զորոնք առանց հասկընալու կը կրկնենք: Եթէ այդպէս է, ըսէ ինծի՝ Լէոնարտոս, ի՞նչ է կեանքը: —

Այս հարցմունքին վրայ Տիւբրէ լըռեց, պատասխանի մը սպասելով: Լէոնարտոս՝ ինչպէս նաև ուրիշներն ալ տալիք պատասխան մը կը փնտռէին. ոչ ոք կրնար գտնալ: Տիւբրէ դարձեալ սկսաւ խօսիլ:

— Պատասխան չես տար, բայց չեմ զարմանար. ինծի համար ալ դժուարին է կարենալ ըսելը թէ ինչ է կեանքը. հաւանօրէն շատ մէջէմէջ բացատրութիւն մը պիտի տամ, որուն շատ դժուարաւ կրնաս մտադրութիւն ընել, և վերջը վերջը՝ որոշ բան մը չբացատրիր. խել մը ուրիշ բառերով միտքդ

կը լեցուի: Ասով՝ ինչպէս որ շատերը կ'ընեն, գրեզ խաբած կ'ըլլամ, անանկ մը հաւտացնելով իբրեւ թէ քեզի բան մը սորվեցուցած ըլլամ: Բայց սակայն եթէ չենք կրնար բացատրել կեանքին ինչ ըլլալը, կրնանք որոշել երկրիս վրայ կեանք ունեցողներն ու ապրողները: Միայն մարդիկ չէն որ կ'ապրին: —

Այս հարցման վրայ ամենքը անաւտուններն յիշել սկսան. ոմանք բոյսերն ալ աւելցուցին:

— Իրաւունք ունիք. կենդանիք և տունէք կը ճնւնսնին, կ'աձին, կը սնւնսնին և կը մեռնին մարդուս պէս. ասոր վրայ կը կայանայ կեանքը: Բայց եթէ բաւական էր ինչ որ կեանք կը կոչուի բացատրելու համար թէ ինչպէս նիւթը կրնայ կատարել մարդուս ըրածը, կը հարցընեմ ձեզի թէ ինչո՞ւ համար ամեն կեանք ունեցողները նոյն կերպով չեն ապրիր. ինչո՞ւ համար տունէք որ կը ծնանին, կ'աձին ու կը մեռնին՝ անասնոց չեն նմանիր, որոնք նաեւ կը շարժին և հաճոյք ու ցաւ կը զգան: Կը հարցընեմ ձեզի թէ ինչո՞ւ համար անասունք մարդէս այնչափ կը զանազանուին, որ աւելի քան զիրենք բանականութիւն ունի, և լեզուախօսութիւն՝ որով կրնայ իր նմանեացն հետ վերաբերութիւն ունենալ:

Կը տեսնէք ուրեմն, բարեկամք, թէ կեանքը բառ մըն է որ ամեն բան չբացատրեր. նաեւ չբացատրեր թէ ինչպէս նիւթը կարող կրնայ ըլլալ քանի մը հանգամանաց մէջ ծնանելու, աճելու ու մեռնելու. ինչպէս կերածնիս արիւն, միս ու ոսկոր կը դառնայ. ինչպէս մեր կերակուրները տեղ մը կ'ոճիկ կ'ըլլան և ուրիշ տեղ մորթ, գլխու վրայ մազ և անդամոց ծայրերն՝ ըղունգ, մէկ գործարանի մը մէջ անուշ կաթ, ուրիշի մը մէջ լեզի մաղձ: Աւելի ևս չկրնար բացատրել թէ ինչպէս նիւթը, զոր մենք զգացման ու շարժման անկարող կը տեսնենք, ըմբռնողութեան ու բանականութեան ընդունակ եղող մարդուն վրայ կարող կ'ըլլայ ուզելու և կամենալու. ճիտակն ըսելով ես աս

մենեին աս բանս չեմ կրնար բացատրել:

Գիտէք արուեստս կը բերէ որ մարդուս մարմնոյն վրայ շատ դիտողութիւն ըրած ըլլամ. նաեւ անասնոց մարմնոց վրայ ալ նոյն մտադրութիւնն ըրեր եմ, որպէս զի անոնց վրայ սորվիմ ինչ որ մարդուս օգտակար կամ վնասակար կրնայ ըլլալ: Գիտէք նաեւ թէ որչափ տնկոց վրայ ալ զբաղած եմ. իսկ արդոյ մարդուս, ոչ անասնոց և ոչ տնկոց վրայ կրցեր եմ ըմբռնել ինչ որ 'ի նիւթն կը կայացնէ կենաց ծագումը, և ոչ որ ինծմէ առաջ կրցեր է ըմբռնել: Կը խոստովանիմ, բարեկամք, այս տգիտութիւնս միտքս կը խոնարհեցնէ, և կը սորվեցնէ ինծի որ անձիս վրայ վստահութիւն չունենամ: Ստիպեալ եմ ճանչնալու թէ այս աշխարհքիս վրայ մեր աչքով տեսածէն աւելի բան կայ, թէ մարդուս մարմնոյն վրայ մեր տեսածէն ու դպածէն դուրս ուրիշ բան մ'ալ կայ: Իբրեւ կենդանի էակ՝ իր վրայ աւելի ինչ քան զնիւթը կը տեսնեմ, և իբրեւ իմացական, զգայուն, կամեցող, խոհուն և խօսուն էակ՝ կը տեսնեմ յինքեան գերազոյն ինչ քան զմարմինն: Այս գերազոյն ինչն ըստ բոլոր աշխարհի հոգի կը կոչուի:

Ամենայն իմացական մարդու համար յայտնի է թէ խորհողն ու խորհրդածողը կամ ուզողն 'ի մեզ ոչ է մարմինը, կամ որ և իցէ մասն մարմնոց: Ուշ գրէք ինչ որ կ'ըլլայ 'ի ներքս 'ի ձեզ երբ կը մտածէք, երբ բան մը կ'ուզէք, և ըսէք թէ ձեր մարմնոյն մէկ մասն է որ մտածեց, ուզեց, փափաք մը զգաց: Դարձեալ եթէ մեր մարմնոյն մէկ մասը կարող ըլլար կամք և մտածութիւն ունենալու, ամեն մասերն ալ նոյն կարողութիւնը պիտի ունենային. ստամբսս գլխուս նման ինքն ալ պիտի մտածէր, նմանապէս ոտքս ու ձեռքս. սրունքներս ու բազուկներս փափաքներ պիտի ունենային. իրաւ է որ այս պարագայիս մէջ եթէ մէկը ուզենար աջ կողմը երթալ ու միւսը դէպ 'ի ձախ, չեմ գիտեր ինչ պիտի կարենայի ընել: —

Այս խօսքիս վրայ բարձրաձայն ծիծաղ մ'է փրթաւ հանդիսականաց մէջ:

— Մի խնտաք, ըսաւ Տիւբրէ. ըսածիս պէս կ'ըլլար՝ եթէ նիւթը մտածելու կարողութիւն ունենար. վասն զի տարրաբանութիւնը յայտնի կը ցուցընէ որ մեր մարմնոյն ամեն մասերը նոյն նիւթական սկզբունքն ունին. սակայն մէջերնէդ մէկը կրնայ ինծի ըսել թէ երբեք մատուրներովը, ոտուրներովը, ուսերովը կամ ստամոքսովը մտածած ըլլայ: —

Այս հարցման վրայ դարձեալ ժողովականաց խնտալը բռնեց. բայց Վիէռլէն խնտալնին դադրեցուց ըսելով թէ ամենքը գիտէին որ ըզեզն է մտածողը:

— Վայրկեան մը, ըսաւ Տիւբրէ. ասանկ շուտով խնդիրները չլուծենք. վասն զի եթէ նիւթը կարող է մտածելու, չեմ հասկընար թէ ինչո՞ւ համար իմ բազուկներս ու սրունքներս պիտի չկարենան խորհիլ ըզեզիս պէս: Սակայն սեպենք թէ այսպէս ըլլայ. բայց իբրեւ բըժիշկ ըզեզին ինչ ըլլալը սորվեր եմ, և արդ խղճմտանքովս կրնամ ապահով ցընել զձեզ թէ անկարելի է որ մտքէս իսկ կարենամ անցընել թէ ինքը կարողութիւն ունենայ մտածելու: Եթէ դու գիտես, Պարոն Վիէռլէ, մեծ աղէկութիւն մ'ըրած կ'ըլլաս եթէ մեզի ալ բացատրես: — Բան մը չես ըսեր. ուրեմն պէտք է հետեցնեմ որ ուրիշներէն աւելի բան մը չես գիտեր, և թէ ըզեզը առաջ կը բերուի հոգւոյ էութիւնը ժխտելու համար, որով մարդուս մտածելիքն ալ քիչ կ'ըլլայ: Բայց տեսնենք թէ ինչպէս այս կարծիքը ումանց ընդունելի եղաւ:

Հոգին՝ որ 'ի մեզ խոհուն և կամեցող էակ է, գործարանի մը պէտք ունի մարմնոյ այլ և այլ մասանց շարժմունք ազդելու համար. այս գործարանն է ըզեզը. ինքն է որ իրմէ մեկնող ջղաց օդնութեամբը՝ որոնք մարմնոյ ամենայն մասերը կը հասնին, իրաւցնէ հրաշալի արագութեամբ մը այս մասանց շարժմունք կու տայ: Այսպէս ահա հազիւ թէ հոգիս կը մտածէ որ այս գիրքը կար-

դայ՝ թեւ կ'երկըննայ որ գիրքն առնէ: Կ'ուզեմ տեսնել թէ ինչ կ'ըլլայ ետեւ, ու իսկոյն գլուխս ու մարմինս ետեւ կը դառնան, նոյն իսկ փափաքիս վրայ խորհրդածութիւն ընելէն առաջ: Բայց որովհետեւ անհրաժեշտ միջնորդ մ'է շարժման ու զգացմանց, ոմանք հաստատեցին որ զգացողն և ուզողն ալ ինքն ըլլայ. որով իրեն շնորհեցին այն գործը որ միայն հոգւոյ կրնայ վերաբերիլ. վասն զի ըզեզը՝ նիւթական գործարան մ'ըլլալով, չէր կրնար կատարել այսպիսի աննիւթական գործ մը՝ ինչպէս որ է մտածելը:

Հոգին ուրեմն աննիւթ էակ մ'է իր գործոցը պէս, և որովհետեւ չէր կրնար մարմնոյ կամ ինքնին ըզեզի մէկ մասն ըլլալ, առանց անոր բնութեանը հաղորդակից ըլլալու, պէտք է որ անկախ ըլլայ 'ի մարմնոյ. իսկ արդ եթէ անկախ է՝ մարմնոյ հետ մէկտեղ չկորուսիր. հետեւաբար՝ ամենայն ինչ մարմնոյ հետ չմեռնիր:

Արդէն մեզի համար մեծ բան մի է հոգւոյ անմահ ըլլալը. բայց եթէ անմահ է՝ ասոր պատճառը կայ, վասն զի ամենայն ինչ իրեն մէկ պատճառն ունի, և Անդրէաս նոյնը մեզի հասկըցուց ըսելով թէ կ'իմանար ուր կ'ուզէի խօսքս հանգչեցնել: Ի՞նչ պատճառաւ է ուրեմն որ Աստուած դրեր է 'ի մեզ աննիւթական տարր մը բոլորովին տարբեր մեր մարմնէն, մսի և ոսկորաց այն բաղադրութենէն՝ որ ենթակայ է եղծանելու, որ կը ծնանի, կ'ուտէ, կը խմէ, ժամանակ մը կ'ապրի և խոտոյ կամ անասնոյ պէս կը մեռնի: Ինչո՞ւ համար հաստատեր է 'ի մեզ այս ազնուականագոյն տարրը, որ կարող է հաճոյք ու ցաւ զգալու, ճանչնալու ու սիրելու, մտքովը վերանալու ինչուան 'ի խոկումն աշխարհիս, և ըմբռնելու յայնմ տիրող կարգաւորութիւնն ու գեղեցկութիւնները, և հետեւաբար ինչուան 'ի ծանօթութիւն և 'ի սէր այնչափ հրաշալիաց արարչին, որ և բացարձակ բաշխող է այնչափ բարութեանց:

— Խնդրեմ, ըսաւ Անդրէաս. բայց ետեւէ ըլլալէն առաջ թէ ինչո՞ւ Աստուած հոգին ստեղծեր է, ապահով պէտք է ըլլալ թէ Աստուած կայ:

— Ի՞նչպէս. թէ Աստուած կայ, դու չեսց Տիւբրէ: Գիտէի, Անդրէաս, թէ քու առաջին հարցմունքդ զմեզ շատ հեռունները պիտի պտըտցնէր. բայց ամենեին չէի կրնար ենթադրել որ ինչուան զմեզ հոս բերէ որ պարտաւորինք Աստուծոյ էութիւնը ապացուցանելու: Շատ ապերձանիկ կ'ըլլաս եթէ այսմ չհաւտաս. և ինչպէս ան ատեն պիտի ցաւիմ վրայդ:

— Ո՛հ չէ, Պարոն, այն տեղերը չեմ բարեբաղդաբար: Բայց շիտակն ըսելով՝ տղայութենէս 'ի վեր լսեր եմ մեր ժողովրդապետին քրիստոնէականի ժամանակ այս բանիս վրայ խօսիլը, անկէ ետքը ամենեին միտքս այս նիւթոյս վրայ բանեցուցած չեմ: Հիմա որ խընդրոյն մէջն ենք՝ շատ կ'ախորժէի լուսաւորուիլ և հաստատուիլ համոզմունքի մը մէջ, զոր՝ ինչպէս կը տեսնես, չեմ ուզեր փոխել: Մէջերնէս շատերը նոյն հանգամանաց մէջ են, և անշուշտ եմ որ ամենքը մեծաւ գոհութեամբ մտիկ կ'ընեն այս նիւթոյս նկատմամբ հրամանքիդ ըսելիքները:

— Ուրախակից եմ, Անդրէաս, այսպէս անկեղծ խօսելուդ համար. չնորհակալ եմ նաև որ ինծի ասանկ առիթ մը կու տաս Աստուծոյ ամենակարողութեանը, մեծութեանն ու բարութեանը վրայ խօսելու, զոր ապացուցանելու համար բաւական է իր գործերը ցուցնել: Չեմ կրնար ոչ քեզի՝ և ոչ ալ ունկնդիրներէս մէկուն այս նախատինքն ընել, իբրև թէ վայրկեան մ'ալ կարող ըլլաք մտածելու թէ այս աշխարհքս ըստ պատահման շինուած ըլլայ: Պատահումը կամ բազդը ոչինչ մի է. այն անիմաստ բառերէն մէկն է որ կը գործածենք բացատրելու համար ինչ որ չենք հասկընար: Չկրնար ըլլալ, Լէոնարտոս, որ դուն՝ ճարտարդ յարուեստի ոստայնանկութեան, հաւտաս թէ բազդը՝ որ անկարող է թելերուն

զանազան մասերը ամիոփելու, կարող եղած ըլլայ այսպիսի մէջէմէջ գործ մը առաջ բերելու, ինչպէս որ են տիեզերք:

— Յայտնի է թէ չէ, պատասխանեց Լէոնարտոս. բայց կ'ըսեն թէ աշխարհքս ստեղծուած չէ՝ այլ միշտ եղած է:

— Եւ ո՞վ են այս ըսողները. տգէտներ՝ որոնք բան մը սորված չեն, և որոնք հին ծիւղած և ամենուն աչքէն ինկած մոլորութիւններ կ'երկնեն: Ընդհակառակն ըստ ամենայն հետաքննութեան իմաստնոց յայտնի եղած է մեր օրերը որ աշխարհքս միշտ եղած չէ: Միայն Ս. Գիլբըր չէ որ անոր ստեղծման պատմութիւնը կ'ընէ. նոյնը կը կարգանք բնութեան գրքին ամեն երեսին վրայ, հողագնտոյս խաւերուն մէջ, ինչպէս 'ի ծագս լերանց՝ նոյնպէս յընդերս երկրի: Այս պատմութիւնն անջրնջելի տառերով գրուած է մեր թանգարաններուն հաւաքմանցը մէջ:

Գալով մարդուս՝ նոյնպէս միայն Ս. Գիլբըր չէ մեզի սորվեցնողը իր էութեան աշխարհիս վրայ ամենահին չըլլալը. ըզսոյն հաստատեցին նաև ուսմունք իրենց զարգացմամբ. որով միայն տգէտներն են մարդուս աշխարհիս վրայ երևնալը յանհունս հինցընողները: Այս կողմանէ ալ ուրեմն ստիպեալ ենք ճանշնալու որ ինչպէս աշխարհս նոյնպէս նաև մարդս ալ միշտ եղած չէ:

Ո՛ւր մնաց որ եթէ մարդուս բնութիւնը քննելու ըլլանք՝ չենք կրնար չըհաւտալ որ ատեն մը արարչի մը ձեռքով ձևացած չըլլայ: Յազգէ յազգ վեր ելլալով կը տեսնենք որ ամեն մարդ իր հօրէն ու մօրէն ծնած ու կրթուած է, որոնք իրենք ալ իրենց ծնողքէն, և այսպէս յաջորդաբար: Բայց վերջապէս կը հասնինք առաջին մարդուն, առաջին կնկան որոնք հայր ու մայր ունեցած չեն. արդ կրնանք ըսել թէ ասոնք իրենք իրենցմէ ծնած են. այս բանս այլանդակ մտածութիւն մը կ'ըլլար որ չկրնար բնաւ մէկու մը միտքէն անցնիլ, վասն զի ան որ չկայ ու չէ՝ չկրնար ինքիւրմէ ըլլալ: Ենթադրենք որ մարդս

բնութեան մէջ գտնուող չեմ գիտեր ինչ սերմունքէ մը ծնած ըլլայ. բայց դուք աղէկ գիտէք թէ տղայութիւնը ինչ պէտքեր ունի. ըստ այսմ մտածեցէք դեռածին էակ մը որ ինքիրեն պարտաւորեալ ըլլայ ապրելու և մեծնալու՝ առանց ծնողացն օգնութեանը, որոնք խնամքով ամենայն տկարութեանցը ձեռնտու կ'ուզեն ըլլալ:

— Թիմարական բան է, գոչեց Ռափոյ՝ որ իբրև ընտանեացը վրայ սաստիկ սէր ունեցող ծանօթ էր ամենուն. տղայ մը առանց ծնողացը խնամքին չկրնար ոչ թէ մէկ օր մը՝ այլ և ոչ մէկ ժամ մը ապրիլ:

— Ինծի համար՝ որ բժիշկ եմ, շարունակեց Տիւբրէ, ուրիշ խորհրդածութիւն պէտք չէ համոզուելու համար թէ մարդս ստեղծուած է և կազմուած է ամենայն գործարաններով ու յատկութիւններով, և արդէն իսկ բանականութեամբ և զօրութեամբ ճոխացած: Արդ կը հասկընա՞ք ուրեմն թէ ինչ հրաշալի հանճար պէտք եղած է զմարդ ստեղծելու համար. խորհրդածե՛ք էք երբեք դուք ձեր վրայ. մտածե՛ք էք երբեք մասանց այն զարմանալի ամբողջութեանը վրայ, որոնք կատարեալ ներդաշնակութեամբ իր վախճանին յատուկ միութիւն մը կը բաղկացնեն: Քրններ ու սորվեր էք այս մարմնոյն կազմուածքը որ կատարելութեամբ կը գերազանցէ նաև մեր ամենէն ճարտարաչէն մեքենաները. Գեղի կը հարցընեմ դարձեալ, լէոնարտոս, որ կրնաս այս բաղդատութիւնն ընել:

— Ո՛հ, Պարոն, ըսաւ լէոնարտոս, շատ անգամ մտածեր եմ և կը խոստովանիմ որ ամենէն հանճարեղ արուեստներն ալ մարդկային մարմնոյն համեմատութեամբ բան մը ըսել չեն:

— Դիտեր ես, խօսքը առաջ տարաւ Տիւբրէ, մեր անդամները կայացնող լծակաց խաղը և մկանանց անըմբռնելի կերպով կծկիլը՝ որով կը շարժինք: Կ'ըմբռնես գործարանաց գերազանց տրամադրութիւնը որով կերածնիս յարիւն կը փոխուի, և տարածուելով մար-

մնոյ ամեն մասանց՝ մէջ՝ առողջութիւն և կեանք կը պատճառէ: Կ'ըմբռնես մեր զգայարանաց կազմութիւնը որ զարմանալի ևս է. ականջին՝ որ օգէն պատճառեալ տկար թաղանթի մը ծածանմամբ զանազան հեռաւորութեամբ եղող մարմնոց հնչիւնները կը լսեցնէ մեզի, և հաւասարապէս զգալ կու տայ որոտման վեհ դղրդումը որ կը թաւալի ի բարձունս օդոց, և առ ոտս թեւածող միջատին նրբաձայն բզզիւնը. աչքին՝ որ բիւր անգամ աւելի զարմանալի է, որ քանի մը գծերով պզտիկ միջոցի մը վրայ նկարեալ պատկերի մը օգնութեամբ՝ մէկ նայուածքով շատ փարսախներու գիւղային տեսարանը իր մէջը կը բովանդակէ:

Խորհրդածեր ես երբեք, կը հարցընեմ քեզի, մարդուս վրայ՝ որ արարչա-գործութեան գլուխ գործոցն է. և եթէ խորհրդածեր ես, կրցեր ես ուրիշ բան ընել՝ բայց եթէ մտքովդ վերանալ ի խոկումն յանհունս մեծ Էակին, որ կըրցեր է այսպիսի հրաշալիք մը ստեղծել:

Բայց թողունք մարդկային մարմինը և աչքերնիս դարձնենք այն բիւրաւոր էակաց վրայ որոնցմով լի են երկիրս, օդն ու ջուրը, և որոնց կազմուածքին զարմանալի զանազանութիւնը երևակայութեան սահմաններէն դուրս է: Ձեռք առնենք այն միջատներէն մէկը որ իրենց փոքրկութեամբը գրեթէ մեր աչքին չեն երևար: Այն մարմնոյն վրայ իրան, գլուխ, թևեր և անդամներ կան. գլխոյն վրայ աչքեր կան, և աչաց մէջ թաղանթք՝ հիւթք՝ ցանցատեսակ՝ ջիղք և դնդերք. իրանին վրայ կենսական անհրաժեշտ գործարանները, շատ մը առուններով ամենայն կողմ կը բաժնուին. ամեն անգամոց մէջ բաժանեալ մասեր կան, յօդակապեր՝ որոնք ճկունութիւն կու տան իրեն, և մկանունք՝ որոնցմով կը շարժի. յետոյ աւելի ներսով զանազան բնութեամբ և իրարմէ տարբեր գործածութեան համար անօթներ, և այս անօթոց ներսը սնուցիչ հեղանիւթ մը որ կը շրջագայի: Ո՛ր ձեռ-

քը կարող եղեր է ասանկ փափկա-
շնորհ վայելուչ գործուած մը կողմելու :
Հիմա աչքերնիս երկրիս վրայ յա-
ռենք . ինչ մեծահրաշ և գեղեցիկ տե-
սարան մեր աչացն առջև կը բացուի :
Հոս՝ ճոխ արօտով ծածկեալ ընդար-
ձակ դաշտեր կամ դալարագեղ պայծա-
ռութեամբ պճնեալ ծիծաղաւէտ մար-
գեր . հոն՝ այգիներու բարեձև դրա-
սանգներով զարդարուած բլրոց կողեր ,
որոնց բարունակները աշնան գոյնզգոյն
կը փալիւլին , կամ մայրիներով ծած-
կուած բլուրներ՝ որոնց թանձրախիտ
տերևները կը հրաւիրեն զմեզ գալու ի-
րենց ներքև հովանի և զովութիւն զըտ-
նելու . ալ հեռուն՝ բարձր լեռներ , ո-
րոնք դէպ 'ի երկինք կ'ամբառնան ի-
րենց հսկայաբերձ ձիւնասոյղ և սառ-
նապատ գագաթունքը , որոնք մեր ալ-
բերացն յաւերժական պահպանարան-
ներն են : Տեսէք առուակներուն իրենց
կողերէն դար 'ի վար իջնալը , որոնք
գգջելով զով հովիտներուն մէջ կը գե-
ռան . տեսէք իրենց հաւաքուիլը վեհ-
ընթաց գետեր ձևացնելու համար , ո-
րոնք ամենայն կողմ հարստութիւն և
կենդանութիւն կը սփռեն , և վերջա-
պէս կ'երթան իրենց աղբերակնէն շատ
հեռու՝ իրենց ջրոց հարկը տալու ծո-
վուն : Տեսէք ծովերն ու ովկիանոսները
զորոնք տգիտութիւնը երբեմն իբրև ար-
գելք կը համարէր մերձաւորութեան
ազգաց , և մարդուս լուսափայլ հանճա-
րովը ամենէն աւելի երազ հաղորդա-
կանութեան միջոցն եղան ժողովրդոց :
Տեսէք ընդհանուր թէ ինչպէս ճարտա-
րութիւնն ու վաճառականութիւնը ,
խելաց օգնութեամբ՝ որ Աստուծոյ մէկ
պարգևն է , կը կենդանացնէ , կը մշա-
կէ , կերպարանափոխ կ'ընէ այս հողա-
գունտը , զիւրութիւն և բարեկեցու-
թիւն կը պարգևէ այն երկիրներուն ալ
որոնք արտաքսապէս անբեղուն կը սե-
պուին , ամենայն կլիմայից բերքերն ու
հանգստութիւնը հոն ալ փոխադրելով :

Զարմանանք արդ գիշերուան և ցո-
րեկուան յարատև իրարու յաջորդելուն
վրայ՝ պարբերաբար ճօճելով իրենց ա-

ճեցող և պակսող տևողութեանը մէջ .
եղանակաց հաստատուն յաջորդու-
թեանը վրայ , որոնք ըստ ժամանակին
ծաղիկ և պտուղ կը հասցընեն . ջեր-
մութեան վրայ՝ որ կ'արգասաւորէ երկի-
րը , և եղեմանց վրայ՝ որ կը հանգչեցնեն
զայն : Դիտենք արեգական ընթացքը
որ առաւօտը ոսկեղինիկ ալեաց մէջէն
կը ծագի , որ կէսօրը շեշտակի կ'արձըկէ
ճառագայթները մեր դաշտերուն վրայ ,
որպէս զի մեր պտուղներն հասունցընէ
և անդաստանները ճոխացնէ , և իրի-
կունները կը հանգչի ծիրանեփառ ամ-
պերու մէջ . տեսնենք մերթ ընդ մերթ
բացուիլը այն ամպոց ետեւէն՝ որոնցմէ
բարերար անձրևներ կը հոսին : Վերջա-
պէս՝ երբ հորիզոնին մէջ աներևութա-
նայ , աղուոր գիշերներուն հանդար-
տութեանը վրայ զարմանանք , երբ ա-
մենայն ինչ կը լռէ երկրիս վրայ , որ-
պէս զի մարդս իր հանգիստը վայելէ ,
կամ թէ որպէս զի բնութեան լուռ-
թեան մէջ խորհի և խոկայ : Աքանչա-
նանք անատեն աստեղազարդ երկնքին
մեծվայելութեանը վրայ , որ լուսա-
ճաճանչ կամարի մը պէս գլխընուս վը-
րայ կախուած է , և ուր բիւրաւոր աշ-
խարհներ անհուն միջոցին մէջ կը շար-
ժին :

Դիտենք իրենց ընթացիցը մէջ աստ-
ղերը , որոնք հրաշալի կանոնաւորու-
թեամբ իրենց թաւալումը կը կատա-
րեն . ամեն տարի , ամեն օր կու գան
այն տեղը ուր որ պէտք է ըլլան , միջո-
ցի մէջ շատ մը հարիւրաւոր միլիոն
փարսախաց շրջաններ ընելէն ետքը :
Ալանանք մտքով երկնից անչափելի ուն-
հունութեանը մէջ , ուր աշխարհները
այնպէս ցանուած են՝ ինչպէս թէ ա-
ւազը մեր ծովեզերաց վրայ , և ուր յա-
ւիտենականութիւնը կը տեսնէ արևնե-
րուն փայլիլն ու անհետանալը . որոնց
լոյսը՝ ամեն մանրերկրորդ եօթանասուն
հազար յիարսախ կտրելու արագու-
թեամբ՝ չկրնար ինչուան մեղի հասնիլ
մարդու մը ամբողջ կենացը ժամանակ :
Այս անհունութեան գաղափարին առ-
ջև երևակայութիւննիս կ'ընկճուի , և

այնչափ մեծ վայելչութիւն և հրաշալիք տեսնելով, այսչափ բարերարութեանց վրայ մտածելով՝ ի՞նչպէս կարելի է չճանչնալ Աստուծոյ կարողութիւնն ու բարութիւնը. ի՞նչպէս մեծարանաց ըզգացմամբ լուռ մունջ չխոնարհիլ ՚ի պաշտել զինքն և ՚ի սիրել: —

Տիւրքէ կանկ առաւ նկարագրութեանը պատճառած յուզմանը տեղիք տալով, և ժողովականը զմայլած առջևնին բացած նկարին մեծութեանը վրայ՝ քիչ մը ժամանակ զարմանօք լուռ կեցան: Վիէոյէն նախ և առաջ այս լուծութիւնն ընդհատեց դիտողութիւն ընել տալով՝ թէ այս ամեն բանին պատճառը կրնայինք տալ այնպիսի իմացականութիւն մը ըմբռնելով՝ որ թափանցէ և կենդանացնէ նիւթոյն ամենայն մասերը:

— Գիտեմ որ աներկիւղ այս բանս ըսողներ եղած են, վրայ բերաւ Տիւրքէ, և ասոր պատասխանը տուի արդէն, նիւթոյն խորհելու և խորհրդածելու անկարելիութեանը վրայ խօսելով: Ի՞նչ կրնայ ըլլալ նիւթոյն ամեն կողմը թափանցող իմացականութիւնը՝ եթէ ոչ Աստուած. միայն թէ նիւթոյն իւրաքանչիւր մասուէրը ոչ միայն Աստուծոյ մէկ կտորը չէր ըլլար, այլ Աստուած ինքնին: Ան ատեն Աստուած կ'ըլլար այս փայտին կտորը, խոտին շիւղը, սա գամը, տերեւը, կոպիճը. նոյնպէս նաև գուռը, ես, ձեռքերս, ոտքերս, ըզունդներս, կերածս ու գուրս ձգածս և կոխած տիղմս: Ամենայն ինչ Աստուած կ'ըլլար՝ բաց ՚ի յԱստուծոյ: Մարդուս սրտին դէմ կու գայ այսպիսի հրէշ մը տածութիւն մը:

Մարդկային մտաց այս զառանցմանը մէջ ի՞նչպէս կարելի չէ տեսնել վախճան և կնիք ամբարտաւանութիւնը, որ ստիպուելով ամենայն էականաց սկիզբ մը ճանչնալու, լաւ կը համարի բաց յԱստուծոյ ամեն ուրիշ պատճառի ընծայել զայն, վասն զի հարկ կ'ըլլայ որ այս գերագոյն էականն ունեցած կախու մը խոստովանի, հնազանդի, պաշտէ և ծառայէ. լաւ ևս է իրեն համար հալա-

ծել զԱստուած յերկնից, որպէս զի խունկ և աղօթք չմատուցանէ:

Բայց տեսէք, սիրելիք իմ, ինչպէս մարդուս միտքը կը մոլորի երբ ուղղութեան ճամբաներէն դուրս կ'ելլայ: Իբրև միամիտ կը յանդիմանեն զմեզ յաճախ, զմեզ որ կը հաւտանք Աստուծոյ, իր նախախնամութեանն ու բարութեանը. բայց ինչ աւելի մեծ միամտութիւն եղած է. քան այն մարդկանցը որոնք ասանկ այլանդակ մտածութիւնները կ'ընդունին: Չեն ուզեր հաւատալ Աստուծոյ մը որ զաշխարհս ստեղծեր է, և բաղդի կարգաւորիչ զօրութեանը հաւատք կ'ընծայեն: Աստուծոյ և իրեն գերագոյն իմացականութեանը չեն հաւտար, որ աշխարհքիս օրէնքներ տուած է և մարդկային մարմնոյն հրաշալիքը կառուցած է, և նիւթոյ իմացականութիւնը կ'ընդունին: Չտիեզերս կառավարող Նախախնամութեան չեն հաւտար, և նիւթոյն կարողութիւն կու տան աստեղաց ընթացքը կանոնաւորելու, զանոնք իրենց շրջանին մէջ բռնելու, եղանակաց ցորեկուան և գիշերուան յաջորդութիւնը պահպանելու, և երկրիս կարգ կանոն, շարժմունք և կեանք տալու: Ո՛վ յիմար ամբարտաւանութիւն կուրութիւն մարդկային մտաց:

Բարեկամք իմ, ոչ ումեք այսպիսի մոլորութեան տեսարան մը ընծայեմք: Ուզելով ռամիկ ժողովրդենէ վեր ըլլալ, ուրանալով ինչ որ պմենայն ժամանակի մեծամեծ հանճարներն ալ հաւտացեր են, և ընդունելով այնպիսի դրութիւններ՝ որոնց անխելք միամիտները միայն կրնան հաւանիլ, վախնանք որ չըլլայ թէ քան զանմիտ անասուններն աւելի նուաստանանք: Այս խորհրդածութեանց վրայ կը թողում որ խորհիք ինչուան մեր յաջորդ խօսակցութիւնը: —

Ազնիւ բժիշկը այս խօսքերն ըսելով քաշուեցաւ, և ժողովքը ցրուեցաւ՝ իրեն խօսակցութեան ազդեցութեամբը յուզեալ:

ՌԱՅԷ

Կըշարունակուի: